

La ramaderia a les portes de Barcelona: el cas del Baix Llobregat (1850-1930)*

Gemma Tribó Traveria

Les conclusions defensades en aquesta reflexió sobre l'evolució de la ramaderia al Baix Llobregat són generalitzables, amb matisacions, al conjunt de la comarca. Ara bé, el treball d'investigació en què es fonamenten¹ és fruit d'una selecció documental referida a tretze pobles de la part baixa de la comarca. Per poder interpretar les dades i els quadres cal tenir present els pobles i les llegendes emprades, que són: Castelldefels (CF), Gavà (G), Viladecans (V), el Prat de Llobregat (EP), Sant Boi de Llobregat (SB), Santa Coloma de Cervelló (STC), Sant Vicenç dels Horts (SV), Pallejà (PJ), el Papiol (P), Molins de Rei (MR), Sant Feliu de Llobregat (SF), Sant Joan Despí (SJ) i Cornellà (C).

La situació de l'àrea estudiada i la localització dels pobles dins la comarca està reflectida en el mapa de la pàgina següent:

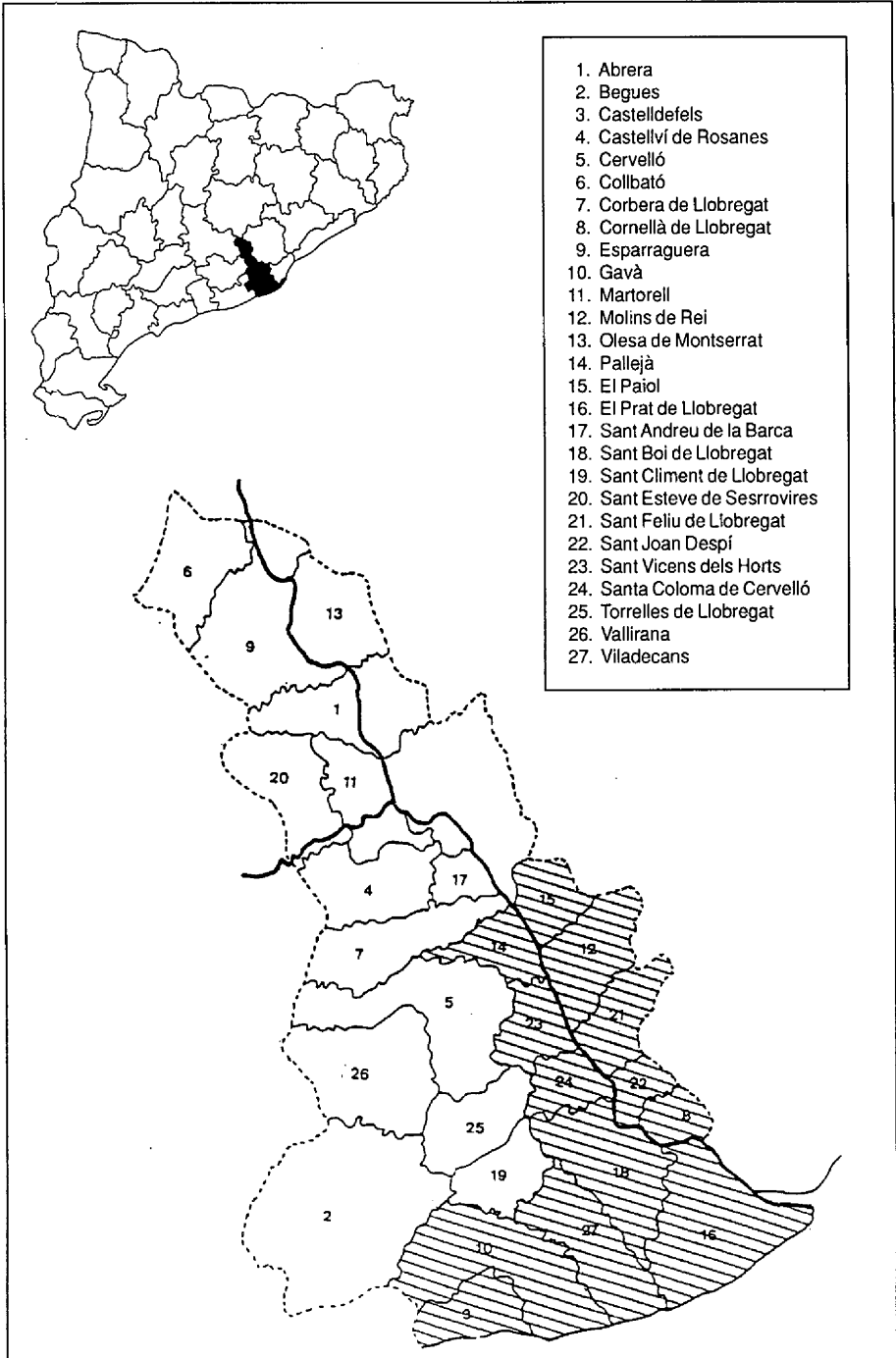
Situació dels tretze pobles estudiats

Al Baix Llobregat els testimonis del segle XVIII, com l'enquesta de Francisco de Zamora o bé les descripcions del baró de Maldà, indiquen que la manca de pastures dificultava el desenvolupament de la ramaderia. A causa de les grans rotacions i, sobretot, de l'expansió de la vinya, els antics erms es van anar transformant en sòl agrícola.

La desaparició lenta del guaret féu que els ramats d'oví poguessin pasturar únicament pels rostolls. L'aprofitament dels pàmpons de la vinya després de la verema

* Aquest article fou presentat com a comunicació al IV Col·loqui d'Història Agrària, *Història de la Ramaderia i la Veterinària als Països Catalans*, maig de 1997.

1. Vegeu la tesi de G. Tribó Traveria *Evolució de l'estructura agrària del Baix Llobregat (1860-1931)*, dirigida pel Dr. Emili Giralt i Raventós i presentada l'any 1990 a la Universitat de Barcelona, Departament d'Història Contemporània.

era una pràctica poc acceptada, ja que segons el tipus de bestiar els desperfectes eren més elevats que no pas els beneficis. A la majoria dels pobles la quasi inexistència de terrenys comunals limitava el nombre de bestiar de past. Aquest conjunt de factors féu que la major part de la ramaderia fos establulada, excepte als ermits de les marines dèltiques, on pasturaven ramats vinguts de València i d'Aragó per tal d'abastir de carn els barcelonins. L'establulació sovint es realitzava a les cases de poble –cosa que ens n'indica les dimensions reduïdes– i produïa uns fems molt útils per a l'agricultura intensiva de la comarca, però sempre eren escassos.

Aquesta situació propicià la dependència de l'agricultura del Baix Llobregat de les latrines i els fems barcelonins des del segle XVIII. La intensificació agrícola del segle XIX va ajudar a l'alimentació del bestiar, ja que en les rotacions de cereals hi eren presents, tant en el regadiu com en el secà, l'ordi, el blat de moro i altres cereals que servien per a l'alimentació del bestiar. Més endavant els prats artificials d'alfals i altres farratges, així com els naps i les pastanagues, també facilitaren l'alimentació de la ramaderia establulada.

Entre mitjan segle XIX i l'arribada de la Segona República, quin va ser el comportament d'aquesta ramaderia del Baix Llobregat? Quins canvis s'hi observen?

A la província de Barcelona, entre 1865 i 1891² el decreixement del porcí i el vacum es degué al fet que la crisi general agropecuària va fer davallar una demanda de carn que, a mitjan segle XIX, estava en ascens. El descens del boví s'explica perquè desapareixia com a animal de treball.

L'evolució de la ramaderia a la província de Barcelona, entre 1891 i 1933, la podem reconstruir gràcies a la informació dels diferents censos i a la de la Junta Consultiva Agronòmica.³

Durant aquest període la substitució dels ases per mules i cavalls, sobretot a les zones més properes a la ciutat, s'explica perquè aquests servien al mateix temps de «màquina agrícola» i, si calia, de transport, en especial la mula.

L'increment del cabrum possiblement s'ha de relacionar amb el creixement de la demanda lletera, que resultava còmode d'abastir a partir de petits ramats de cabres murcianes, fàcils de mantenir i transportar.

El salt endavant del cavall respon potser al fet que se n'incrementà la utilització per al transport, per a la indústria i, quan les seves característiques ho permetien, per a l'agricultura.

2. Junta Consultiva Agronòmica de 1891: *Avances*, «Província de Barcelona, Generalidades», p. 293-379; de 1905, *Octava Región*, «Cataluña, Província de Barcelona», p. 205-240; 1917, «Estudio de la ganadería en España», a *Novena Región*, «Cataluña y Baleares, Província de Barcelona», p. 177-215, i de 1933, *Anexo al Anuario Estadístico de la JCA*. Tots editats pel Ministeri del Foment o d'Agricultura.

3. JCA, 1891, p. 293.

En l'interval que va del 1891 al 1905 el creixement global del nombre de caps fou notable, cosa que fa pensar que la crisi del sector ramader estava en vies de superació. Recordem, però, la precarietat de les dades de 1891.

Seguint la línia interpretativa marcada pel Grup d'Estudis d'Història Rural, la *U* del sector ramader de la província de Barcelona ja havia superat el seu punt més baix.⁴

Entre 1917 i 1933 el tret més sobresortint fou el creixement espectacular del vacum, orientat a la producció de llet i carn, que va situar aquest sector al tercer lloc. A la província de Barcelona la seqüència porcí-oví-vacum va començar a ser real a les primeres dècades del segle XX. L'oví va deixar de ser la carn més consumida, com ho era el 1865.

El creixement demogràfic i el procés d'urbanització, juntament amb la superació definitiva de la crisi de finals de segle, portaren a un major consum de carn, que en el cas de la província de Barcelona s'orientà preferentment al porcí i al vacum.⁵

Durant aquest període, va seguir les mateixes pautes evolutives la ramaderia del Baix Llobregat?

La manca de dades a escala comarcal o de partit judicial dificulta l'anàlisi comparativa. Sabem, per exemple, que Sant Feliu de Llobregat, el 1893, consumia més carn d'ovella que de porcí: 40.000 quilos d'oví i 25.000 de porcí.⁶ Això ens indica que a la comarca la demanda de carn era encara semblant a la de les zones rurals de l'interior.

QUADRE 1. *Evolució de la ramaderia al partit de Sant Feliu de Llobregat (1891-1917).*
Nombre de caps

	<i>caballs</i>	<i>mules</i>	<i>ases</i>	<i>vacum</i>	<i>ovelles</i>	<i>cabres</i>	<i>porcs</i>
1891	560	1322	555	232	7707	2101	2039
1917	420	400	400	1700	2000	900	1600

4. Els treballs del Grupo de Estudios de Historia Rural, integrat per Domingo Gallego Martínez, Arturo Iglesias de la Iglesia, José Ignacio Jiménez Blanco, Enrique A. Roca Cobo, Jesús Sanz Fernández i Santiago Zapata Blanco, ens han servit com a model per reflexionar sobre l'evolució de la ramaderia, especialment els dos articles que es publicaren l'any 1979 a *Agricultura y Sociedad* i que l'any 1985, com un sol treball i dins la *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. 2, «Expansión y crisis», Ramon Garrabou i Jesús Sanz, ed., Ed. Crítica, Barcelona, 1985, es publicà «Contribución al análisis histórico de la ganadería española, 1865-1929», p. 229-278. La teoria de la *U*, la citem d'aquest darrer treball, p. 238-239.

5. GEHU, *op. cit.*, 1985, p. 253.

6. Arxiu Històric Comarcal de Sant Feliu de Llobregat, «Ramadería, productos agrícolas y sustancias alimenticias», 1893.

La comparació de les dades de 1891 i 1917 indica que el vacum va passar a ocupar el segon lloc darrere les ovelles, i el porcí va passar a ocupar el tercer. L'oví, tot i que es mantenia en el primer lloc, havia decrescut. Cal també ressaltar que el 1917 el cavall ocupava el primer lloc entre els animals de treball.⁷ L'elevada xifra de vacum de 1917 reflecteix les grans explotacions ramaderes del delta, especialitzades en la producció de carn i llet per als barcelonins.

La visió de síntesi de l'evolució de la ramaderia a la província de Barcelona i les dades sobre el partit judicial de Sant Feliu de Llobregat ens serviran de marc per fer una aproximació quantitativa a la ramaderia del Baix Llobregat.

A la cabanya espanyola, el sector oví, malgrat l'impacte negatiu que va rebre durant la crisi de finals de segle, es mantingué en primer lloc i es recuperà quant a nombre de caps durant el tombant de segle, el porcí passà al segon lloc com a productor de carn entre 1865 i 1929 i, pel que fa als animals de treball, la mula desplaçà l'ase i es mantingué el cavall en darrer lloc.

Intentarem esbrinar l'evolució de la ramaderia del Baix Llobregat durant aquest ampli període (1850-1930) i comprovar si té un comportament específic i, en cas afirmatiu, discernir les diferències entre el model espanyol i el barceloní.

Aproximació quantitativa

Disposem de poca informació quantificable del segle XVIII, però creiem que és interessant analitzar-la per tal de conèixer el punt de partida de l'evolució ramadera. A Molins de Rei, el 1732 hi havia vint bous i tretze mules; en canvi, el 1789 la substitució dels bous per mules començava a ser una realitat: hi havia quaranta mules i dotze bous.⁸

A finals del segle XVIII els bous eren els animals de tir més emprats, però les mules, seguint el procés d'expansió de la vinya, començaven a tenir presència arreu.⁹

7. Les dades de 1891 i 1917 de la JCA són poc fiables. Al document de 1917 se'ns informa que al Prat hi havia 1.500 vaques (p. 185) i el total de vaques del partit judicial que dona és de 200; però, en canvi, a Barcelona en surten 4.360. Estaven incloses les 1.500 vaques en aquesta xifra? O potser manca un zero al 200 del partit judicial? Davant del dubte, hem optat per sumar 1.500 a les 200 i per això hem assenyalat la dada amb un asterisc.

8. Arxiu Històric Municipal de Molins de Rei, cadastre de 1732. Ens n'ha facilitat la consulta un resum d'aquell elaborat per Antonio Luque.

9. Elaboració pròpia a partir de les poques respostes municipals quantificades en l'enquesta de Zamora. El nombre de mules de Sant Vicenç, assenyalat amb un asterisc, l'hem calculat nosaltres guardant la proporció de Pallejà.

QUADRE 2. *La ramaderia. Baix Llobregat, 1789*

	<i>bous</i>	%	<i>mules</i>	%	<i>Totals</i>
Cornellà	50	83.33	10	16.66	60
Sant Feliu	16	40.00	24	60.00	40
Molins de Rei	12	23.07	40	76.92	52
Pallejà	16	57.14	12	42.85	28
Sant Vicenç	20	57.14	15*	42.85	35
El Prat	140	85.37	24	14.63	164
Totals	254	67.01	125	32.98	379

A Sant Feliu de Llobregat i a Molins de Rei, pobles amb un bon samontà de secà separats entre si pel muntanyós terme municipal de Santa Creu d'Olorda, la mula era quantitativament més important que el bou. En canvi, a Cornellà i al Prat, on hi havia grans planes de terres al·luvials humides, els bous eren encara la força de tracció animal més important. A les millors terres al·luvials d'ambdós pobles s'ubicaven les grans propietats barcelonines. La necessitat d'un transport àgil al mercat barceloní, així com les exigències d'una agricultura en la qual l'arboricultura anava adquirint importància i la parcel·lació excessiva, en una comarca on la presència de la petita i la mitjana propietat dificultaven la ramaderia pesada, hi feren la resta. Així, els dos pobles de la riba esquerra, Sant Feliu i Molins de Rei, se'ns presenten com a precursors d'una tendència que s'anirà imposant al llarg del segle XIX: la lenta substitució del bous per la mula.

A mitjan segle XIX la distribució quantitativa de la ramaderia havia canviat: el predomini de la mula en els treballs agrícoles s'havia imposat.¹⁰

QUADRE 3. *La ramaderia. Baix Llobregat, 1850-1860*

<i>Pobles</i>	<i>Ases</i>	%	<i>Bous</i>	%	<i>Cavalls</i>	%	<i>Mules</i>	%	<i>Ovi</i>	%	<i>T</i>
C-1858	1	2.13			3	6.38	43	91.49			47
SJ-1852	2	14.28			1	7.14	11	78.57			14
SF-1860	6	9.09	13	19.7	4	6.06	28	42.42	15	22	66
PJ-1855									30	100	30
SV-1852	8	14.29	14	25	7	12.5	14	25	13	23	56
STC-1854	2	1.4	10	6.99	3	2.1	23	16.08	105	73	143
EP-1852			32	15.46	62	29.95	98	47.34	15	7	207
G-1855	86	27.74	28	9.03	26	8.39	40	12.9	130	41	310
CF-1852			13	44.83	4	13.79	12	41.38			29
TOTAL	105	11.84	110	11.6	110	12.68	269	28.83	308	35	902

10. Les dades per elaborar aquest quadre han estat extretes dels amillaraments corresponents.

Les reflexions que es desprenen d'aquest quadre són:

a) Les mules mostren una tendència general a substituir els bous no únicament en zones on l'expansió vitícola al secà era important, sinó també en terres humides i planes on el bou estava ben adaptat. Tanmateix, en aquestes terres els animals de treball eren nombrosos i al costat d'un bon nombre de bous, les mules i fins i tot els cavalls havien començat a prendre embranzida (el Prat, 1852).

b) Als pobles de la riba esquerra la tendència a la desaparició dels bous sembla més avançada —únicament tretze a Sant Feliu.

c) En alguns pobles destaca la presència d'ases i mules (Gavà, 1852), que estaria justificada per la importància de la petita i la mitjana propietat veïnes i per l'extensió de la vinya a muntanya, però, sobretot, per la gran extensió del terme municipal en pobles on la majoria dels pagesos vivien al nucli urbà agrupat, malgrat que també eren importants les velles masies de muntanya i les noves de la marina; i, finalment, per la presència de traginers que transportaven mercaderies pel camí antic del Garraf, que s'iniciava a Castelldefels.

d) L'oví adquireix importància a la riba dreta, però sobretot al delta, zona on l'existència d'ermes i pastures en fa possible encara l'alimentació.

Poc després, als anys 1861-1863, la situació era bastant semblant. Les mules van adquirir major protagonisme com a animal agrícola a tots els pobles, tant en termes absoluts com relatius. La zona dèltica, el Prat, Viladecans i Gavà, es va afirmar com a zona de pastura. I com a característica nova cal esmentar que van aparèixer els primers nuclis productors de llet de vaca als pobles més propers a Barcelona.

QUADRE 4. *La ramaderia. Baix Llobregat, 1870-1880*

<i>Pobles</i>	<i>Ases</i>	<i>%</i>	<i>Cavalls</i>	<i>%</i>	<i>Mules</i>	<i>%</i>	<i>Oví</i>	<i>%</i>	<i>Porcs</i>	<i>%</i>	<i>T</i>
C-1872	4	5.26	16	21.05	56	73.68					76
SJ-1873			6	10.53	23	40.35			28	49.12	57
P-1877	19	35.19	6	11.11	22	40.74	7	12.96			54
T	23	12.3	28	14.97	101	54.01	7	3.75	28	14.97	187

El quadre 4 reafirma la tendència a la disminució dels bous, que no apareixen en cap dels tres pobles.¹¹ Per tant, sembla que, a la dècada dels setanta, al Baix Llobregat els bous havien estat substituïts per mules.

Les informacions sobre despeses i guanys són significatives. Una cartilla, la de

11. Elaboració pròpia a partir de les dades dels amillaments corresponents; Arxiu de la Corona d' Aragó, per Cornellà 1872, i Arxiu Municipal de Pallesjà i Arxiu Municipal de Sant Joan Despí.

Sant Boi de 1859, menciona bous; les altres parlen únicament de bestiar oví, cabrum, mules, ases i cavalls.¹²

Un element nou, durant la dècada 1870-1880, és l'aparició de porcí, explicable per l'increment de la demanda de carn de la ciutat veïna. El porcí, juntament amb les aus de corral, és el bestiar que més s'oculta en la documentació fiscal. Sabem que tots els pagesos, per poc que poguessin, en tenien a casa, però quasi no el declaraven als amillaments. En canvi, el municipi, quan podia imposar-se, feia pagar l'impost de consum per aquest bestiar. Al Baix Llobregat era habitual la cria de porcs per al mercat barceloní i com a complement dels ingressos familiars.

Els animals de treball o el vacum, per raons òbvies, tenien més difícil escapolar-se dels amillaments, però tanmateix l'ocultació era elevada. Per tant, bé podríem dir amb una certa ironia que els quadres que estem analitzant són la punta de l'iceberg d'un procés que quantitativament se'ns escapa.

La demanda de llet feia estendre l'estabulació de vaques lleteres i de cabres a les zones properes a Barcelona. El 1865, de les trenta-quatre cabres declarades a Sant Feliu, trenta-una eren femelles, i dels catorze caps de vacum, dotze eren vaques: l'orientació cap a la producció lletera era clara.¹³

El 1879, a Sant Feliu mateix es declaraven onze vaques –en realitat n'hi devia haver més– i cinquanta cabres lleteres, trenta-dues d'un ramat de Francesc Amigó i Planes i divuit d'un altre ramat de Joaquim Planes i Ricart.¹⁴ Ambdós eren propietaris de masies situades a la serra de Collserola que aprofitaven les escasses pastures dels boscos propers a Vallvidrera, per on, de bon matí, amb el petit ramat de cabres, baixaven a la ciutat a vendre llet en directe, munyida davant del consumidor, com era costum.

El quadre del segle XX¹⁵ ens situa davant dos processos paral·lels que es desenvoluparen durant les dues primeres dècades del segle: el triomf del cavall en aquesta zona d'agricultura intensiva com a animal ambivalent, per al treball i per al transport, que acabarà substituint la mula, i la intensificació de l'especialització lletera.

12. Habitualment les cartilles d'avaluació no calculen les despeses i els productes de ramaderia; així, del conjunt de les catorze cartilles, únicament se'n tracten cinc: Sant Feliu 1852 (ovelles i cabres), Sant Boi 1859 (mules, eugues, ases i bous), Sant Joan 1879 (mules), Molins de Rei 1888 (mules/cavalls) i Pallejà 1888 (mules/cavalls i ases).

13. AHC-SFLL, *Estadística, Resumen general del número de cabezas de ganado... 24 de septiembre de 1865*.

14. AHC-SFLL, *Estadística, 1879*. La resta de dades de la ramaderia santfeliuena de 1879 és: 4 cavalls, 43 mules i 3 ases. La preponderància de la mula és també clara.

15. Quadre elaborat amb resums d'estadística de ramaderia dels arxius municipals respectius. Els dos pobles marcats amb asterisc són Sant Feliu 1937, del qual sabem a més que tenia 50 galls, 350 gallines, 25 pollastres i 5 capons, i Sant Boi 1950, on hi havia, a més, 8.200 aus, 9.500 conills i 30 ruscós.

QUADRE 5. *La ramaderia. Baix Llobregat, segle XX (valors absoluts)*

<i>Pobles</i>	<i>Ases</i>	<i>Cavalls</i>	<i>Mules</i>	<i>Ovi</i>	<i>Porcs</i>	<i>Vaques</i>	<i>Total</i>
SF-1937*	6	109	31	25		115	286
MR-1941	23	55	63	127		85	353
SV-1905	6	20		26			
PJ-1947	2	12	13	15	10	9	61
STC-1945	5	22	18	190	40	25	300
SB-1950*	29	289	103	149	460	391	1421
TOTAL	65	493	248	506	510	625	2447

Finalment, recordem que és difícil copsar l'evolució de les aus de corral, per la producció de carn i ous, de conills i, fins i tot, de ruscós, que eren explotacions ramaderes que s'incrementaren molt durant les primeres dècades d'aquest segle.

Ramaderia i estructura de la propietat

Les dades que coneixem de la ramaderia del segle XVIII ens indiquen que els grans propietaris de terres eren també els que tenien més riquesa ramadera. Mentre que el 1732 a Molins de Rei els set grans propietaris de més de deu hectàrees eren propietaris de deu bous, els cinquanta propietaris de menys de deu hectàrees en tenien entre tots també deu. El mateix succeeix amb els ramats d'oví: dels tres ramats existents pertanyien als dos grans propietaris de terres de la vila, Josep Roca i Miquel Ametller. En canvi, les mules, però sobretot els ases, estaven més repartits i tots els grups de propietaris en tenien.

La relació entre el tipus de bestiar i l'estructura de la propietat queda recollida en el quadre següent:¹⁶

QUADRE 6. *Ramaderia i estructura de la propietat. Baix Llobregat, 1861-1864*

<i>Propietats</i>	<i>Ases</i>	<i>%</i>	<i>Bous</i>	<i>%</i>	<i>Cavalls</i>	<i>%</i>	<i>Mules</i>	<i>%</i>	<i>Ovi</i>	<i>%</i>	<i>Vaques</i>	<i>%</i>
0-2.99 H.	134	66.66	46	42.2	148	64.34	234	55.45	354	52.13	22	100
3-9.99 H.	50	24.87	26	23.85	60	26.08	103	24.4	121	17.82		
10 H.	17	8.45	37	33.94	22	9.56	85	20.14	204	30.04		
T.	201	12.08	109	6.55	230	13.83	422	25.37	679	40.82	22	1.32

16. Elaboració pròpia a partir del processament de les dades extretes d'amillaments d'entre 1861 i 1864, alguns localitzats a l'ACA, i d'arxius municipals.

De l'anàlisi de les tendències que queden dibuixades en el quadre 6, n'extraiem les reflexions següents:

a) Els ases eren posseïts majoritàriament pels petits propietaris: un 66,66% del total pertanyia al grup de 0 a 2,99 hectàrees, enfront d'un 33,32% que correspon als qui tenien més tres hectàrees.

b) Els cavalls i les mules, utilitzats sovint de manera mixta com a animals de tracció i com a mitjà de transport, eren més presents en la petita propietat que en la mitjana i la gran propietat.

c) Els bous eren posseïts majoritàriament pels propietaris de més de tres hectàrees (57,79%), fet lògic ja que habitualment es tenien per parelles i exigien una major capitalització i volien grans extensions planes per llaurar i un lloc espaiós per aixoplugar-los.

d) Els ramats d'oví estaven en bona part en mans del primer grup de propietaris (0 > 2,99 hectàrees), però en participaven també els altres grups, sobretot els grans ramats controlats per propietaris de més de deu hectàrees.

e) Quant al bestiar per a la producció lletera, observem que, a mitjan segle XIX, aquesta funció estava reservada al grup de petits propietaris sota la forma de petites explotacions ramaderes que tenien com a màxim deu vaques.

Els petits ramats de cabres aprofitaven les poques pastures dels boscos de Collserola. A finals del segle XIX, la llet de cabra era més acceptada que la de vaca i es venia més cara; la cabra més difosa com a productora de llet era la murciana. Aquesta explotació ramadera era ben remunerada: un ramat de vuit o deu cabres servia per mantenir una família, i un de vint o trenta caps feia que una família portés una vida benestant.¹⁷

Territorialment, de l'observació per àrees es dedueix que els bous eren encara importants al delta, on representaven un 15,56% del total de bestiar de tir de la zona. En canvi, a la riba dreta la seva presència era menys important i, finalment, a la riba esquerra havien desaparegut.

A mitjan segle XIX, la mula sobresortia com a animal de treball més estès, amb 422 exemplars i un 43,86% sobre el total. Si tenim present que a finals del segle XVIII el nombre de bous era més del doble que el de mules, podem afirmar que durant la primera meitat del segle XIX al Baix Llobregat els bous van ser desplaçats per les mules com a animals de tracció, i més precoçment a les zones com la riba esquerra, on el regadiu es va estendre més aviat i on la proximitat a Barcelona i l'existència d'un procés d'industrialització va imposar més rapidesa en el transport.

Les marines deltaïques continuaven complint la funció de reserva de pastura, on s'alimentaven els ramats destinats a l'escorxador barceloní vinguts de València, de l'Aragó o de França. Al delta també era important la presència de bestiar cabrum

17. JCA, *Avance...*, 1891, p. 332.

—productor de llet— al costat de ramats d'oví destinats a la carn. Als anys 1861-1863, entre el Prat, Viladecans i Gavà es declaraven 949 caps, xifra sens dubte inferior a la real, dels quals 385 eren cabrum.

El bestiar de treball

A les dues ribes, al llarg del segle XIX, el bou fou substituït lentament per la mula com a animal de treball. Mentrestant, a les masies dèltiques persistia el vacum per llaurar grans camps de sembrat i farratge.

Quines causes expliquen aquesta evolució dels animals de treball en una comarca d'agricultura intensiva com el Baix Llobregat? Una de les principals era la necessitat d'un transport ràpid al mercat barceloní, però l'extensió de les vinyes al samontà, l'especialització frutera, la gran parcel·lació de les explotacions i la distància entre aquestes i el poblament agrupat en petits nuclis urbans, ajudaren també al desplaçament progressiu dels bous de les feines agrícoles, primer per les mules i, en arribar el segle XX, pels cavalls. El procés de substitució del bou com a animal de treball, que també es donà en altres comarques catalanes, fou més intens i més precoç a les dues ribes.¹⁸

A mitjan segle XIX l'opció entre cavall i mula es decantà a favor de la mula, i era lògic ja que aquest és un animal que s'adapta a tots els treballs agrícoles. El cavall, quan hom l'emprava de manera especialitzada, tenia avantatges però no oferia tanta polivalència. Per tant, al parcer o al petit propietari que llauraven poca terra, els convenia més comprar una mula. Els mitjans i grans propietaris a vegades preferien eugues o bé cavalls vells utilitzats anteriorment per al transport o la indústria.¹⁹

La tipologia d'eines agrícoles de la segona meitat del segle XIX ens indica que l'arada més difosa era el forcat, que era arrossegat per una mula. Així doncs, la preponderància de la mula com a animal de treball sembla clara. Els grans propietaris en tenien un parell, però el petit pagès en tenia únicament una.

Al Baix Llobregat, els animals de treball estaven més dies en actiu que a la major part de la província. El 1891, es calculava que a prop d'Igualada les mules treballaven uns 230 dies l'any i que un ase a la província de Barcelona en treballava uns 170.²⁰ En canvi, a la cartilla de Pallejà del 1888 als ases se'ls atorgaven 222 dies de treball per any.²¹ Mentre que a l'*Avance* de 1881 un jornal d'ase es valorava a 1,5

18. FERRER ALÒS, L., *Pagesos, rabassaires i industrials a la Catalunya central (segles XVIII-XIX)*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1987, p. 186.

19. JCA, *Avance* ..., 1891, p. 310.

20. JCA, *Avance* ..., 1891, p. 312 i 315.

21. AHM-PJ, Cartilla d'avaluació, 1888. Les dades municipals estan extretes de les cartilles d'avaluació municipals corresponents, esmentades a la nota 12.

pessetes, a Pallejà el 1888 era de 3. El 1859 a Sant Boi una parella de bous treballava uns 260 dies. A Sant Joan, el 1879, una mula feia uns 220 dies. A Molins de Rei, el 1888, un cavall o un mul treballaven al camp uns 206 dies, però no hi eren inclosos els jornals de transport, que segur que eren elevats en aquests pobles propers a Barcelona. Sabem que a Pallejà, el 1888, un mul o un cavall treballava la terra 60 dies (jornals a 8 pessetes) i feia 162 jornals de transport (jornals a 6 pessetes). En resum, al Baix Llobregat els animals de treball tendien a ser explotats continuadament a causa de les necessitats de l'agricultura intensiva i de l'elevada demanda de jornals de transport, que exigia la comercialització constant dels productes agrícoles al mercat barceloní.

El 1913 la mula que dominava com a animal de treball era de raça catalana, barreja d'andorrana, d'una alçada de set pams, cosa que feia possible llaurar passant per sota els arbres. Els animals grans, de raça francesa, es feien servir per al transport d'adobs.²²

A inicis del segle XX hom pot observar una nova tendència: el lent desplaçament de la mula pel cavall. Ens ha estat possible reconstruir el nombre de bestiar de treball que existia als diferents pobles estudiats gràcies als fulls estadístics de la província de Barcelona de 1914.²³ En alguns partits judicials, com ara Granollers i Arenys de Mar, en els treballs agrícoles el cavall tenia un protagonisme més important que no pas la mula. Al Baix Llobregat observem la substitució de la mula pel cavall en les feines agrícoles en tres pobles: Cornellà, Sant Feliu de Llobregat i Sant Vicenç dels Horts. Alguns pobles tenien una xifra molt similar de cavalls i mules dedicats als treballs agrícoles. Sobresurten quatre pobles quant a nombre d'animals de tir –Molins de Rei, el Prat, Sant Boi i Sant Feliu–, fet que ens fa pensar que malgrat l'existència de ferrocarril, i potser per l'elevat cost d'aquest, els vells mitjans de transport de mercaderies continuaven encara vius.

QUADRE 7. *Animals de treball. 1914 (13 pobles estudiats)*

	<i>Cavalls</i>		<i>Mules</i>		<i>Totals</i>
	<i>tir</i>	<i>agricultura</i>	<i>tir</i>	<i>agricultura</i>	
Riba esquerra	54	95	88	87	324
Riba dreta	54	48	20	138	260
Delta	66	108	70	306	550
Total 13 p.	174	251	178	531	1134
Total P. Jud.	329	667	366	1042	2404

22. Arxiu Sindicat Agrícola-SB. Resposta núm. 16, 1913, Institut Agricole Internationale.

23. AHC-SFLL, província de Barcelona. *Resumen por partidos judiciales 1914.*

L'única zona on els cavalls dedicats a l'agricultura superaven les mules era la riba esquerra, fet que s'explica perquè era la zona amb més regadiu percentual i d'agricultura més intensificada, però, a més, era la zona més industrialitzada, cosa que feia possible que els cavalls vells menyspreats per la indústria passessin a ser aprofitats per l'agricultura.

Les dades dels anys posteriors assenyalen que finalment l'agricultura del Baix Llobregat adoptà el cavall com a «màquina agrícola». Recordem les dades de 1917, on s'observa que el cavall havia passat a ser el primer animal de treball al partit judicial de Sant Feliu de Llobregat, fet que ratifiquen les dades del segle XX.

La producció de carn i llet

Estudis recents han demostrat que el procés d'urbanització i el creixement demogràfic vinculat a la industrialització del segle XIX van comportar nous hàbits alimentaris entre les classes populars. Així, a més de cereals i llegums es començaren a introduir en la dieta altres productes, com la carn i la llet.²⁴

A Catalunya aquests canvis alimentaris s'introduïren més aviat que en altres zones de l'Estat espanyol. No sabem si amb una certa ironia, l'enginyer que redactà el 1912 els fulls corresponents a la província de Barcelona de la JCA deia: «La importancia de esta industria –es referia a les aus de corral– se comprenderá manifestando que el proletariado de Cataluña está avezado a una alimentación más copiosa que en otras regiones de España, y a la par que hace gran consumo de hortalizas y legumbres, emplea como base de su alimentación el cocido, en que la abundancia de garbanzos se halla sustituida por una parte de gallina, más o menos cara, según los medios de que dispone.»²⁵

La demanda de vacum, oví i porcí s'incrementà a finals del segle XIX. L'any 1904 Barcelona consumia 43 quilos/any per habitant, dels quals 17,5 eren de vacum, 12,4 de porc i 13,1 d'oví.

La carn de vacum s'abastia dels vedells estabulats o a règim mixt, que aprofitaven pastures dèltiques d'algunes grans explotacions ramaderes, com la colònia Casanovas, al Prat –desapareguda a causa de la construcció de l'aeroport–, o Can

24. L'increment del consum de carn i llet i la incidència de la crisi finisecular en el sector ramader fou objecte de reflexió en algunes de les comunicacions presentades al Seminari Internacional d'Història, que es va fer a Girona l'abril de 1986 sobre «La crisi agrària de finals del segle XIX a Europa»; en concret, se'n va parlar en les presentades per L. de Lapunete i X. Carmona, «Crisis agraria y vías de evolución ganadera en Galicia y Cantabria», G. Désert, «La prosperité dans la crise? L'élevage français pendant le dernier tiers du XIXe siècle», i, finalment, en la presentada pel GEHU, «Crisis y cambio en el sector agrario: Andalucía y Extremadura 1875-1935».

25. L'autor és l'enginyer Ignasi Clarió i Soulan. JCA, *Avance* 1912-1914, p. 437.

Sabadell, a Viladecans, propietats ambdues d'en Jaume Casanoves, o bé la finca de La Ricarda, propietat litoral pratenca de la família Bertrand i Serra. En aquestes grans explotacions ramaderes es cuidava bestiar de tota mena per vendre carn i llet al mercat barceloní.

De la colònia Casanovas sabem que, entre 1890 i 1897, els ermots que ocupà es transformaren en terres de cultiu, amb l'ajut d'un tren de deu vagonetes construït per traslladar sorres i adobs per millorar convenientment el sòl i anivellar-lo. Fou en aquesta finca on l'estiu de 1893 es trobà per primera vegada aigua artesiana. Gràcies a aquest descobriment, a més de poder abeurar els animals, els terrenys de la colònia Casanovas s'anaren convertint en camps verds, la majoria dedicats a plantes farratgeres –alfals, blat de moro, pastanagues...– que servien per alimentar la gran quantitat de ramaderia establada que es criava als estables de la finca de Jaume Casanovas. Les principals espècies eren bous per llaurar, vaques de llet, cavalls de tir i de sella, mules, eugues, ases i moltes aus de corral.²⁶ La riquesa pecuària era important: es calculava que existien, en els millors moments de la vida de la colònia, més de cinc-cents porcs, unes sis-cents gallines i dos-cents ànecs i oques.

Un bouer de la Cerdanya tenia cura del bestiar vacum. Al voltant de l'estable i de la torre del propietari hi havia les cases dels treballadors de la colònia, que a més de cuidar el bestiar eren responsables de portar a vendre a Barcelona les moltes dotzenes d'ous, la gran quantitat de litres de llet que es produïen diàriament i l'aviram i la carn de tota mena.

Aquesta colònia agrícola, que es trobava vora mar, instal·là al terme del Prat el primer sistema d'il·luminació amb carbur i el primer telèfon.²⁷

De Can Sabadell, finca que també era propietat de Jaume Casanoves, en sabem que el propietari, fent companyia amb altres, féu noliejat vaixells que transportaven bestiar des d'Amèrica del Sud. Hi féu construir grans cledes amb l'objectiu de classificar el bestiar i perquè aquest hi pogués pasturar lliurement, per conduir-lo després cap a l'escorxador de Barcelona. En J. Casanovas era un home emprenedor que de jove havia marxat a fer fortuna a Cuba; arribà a ser president de la Junta d'Obres del Port de Barcelona, vicepresident de la Diputació i del canal de la Dreta i diputat del districte. Així doncs, diners del comerç americà serviren, durant les darreres dècades del XIX, per crear dues de les explotacions ramaderes més modernes de la província de Barcelona.

Una altra gran explotació ramadera dèltica dedicada a la producció lletera a gran escala fou fruit d'una inversió de capital acumulat a la indústria tèxtil. La família d'industrials Bertrand i Serra construí la granja de La Ricarda, al costat de la

26. *El Prat*, núm. 41, p. 3, «La Colonia Casanovas».

27. *El Prat*, núm. 42, p. 3, «La Colonia Casanovas».

finca d'un altre gran propietari barceloní, en Ferran Puig.²⁸ La Ricarda era una explotació ramadera d'unes 500 hectàrees, amb vaqueries instal·lades amb les últimes exigències de sanitat i higiene, on es manipulava la llet amb molta cura.²⁹

En Josep Zulueta, agrarista lúcid, va visitar en companyia del propietari aquesta *casa de vacas*, segons ell «la mejor instalada que acaso exista en el mundo»³⁰ i va deixar escrites unes quantes reflexions en relació a aquest. Després de lloar-ne les condicions d'asèpsia i d'higiene i de meravellar-se davant d'una neteja molt escrupolosa del recinte «cual si de una cocina particular se tratara», així com d'exemplars de vaques suïsses, holandeses i *jerseys* que hi havia a la vaqueria, J. Zulueta fa reflexions sobre el cost de la inversió, els sistemes de construcció, ventilació i producció d'adobs, els metres quadrats per animal i d'altres qüestions, per plantejar finalment el problema clau en termes de rendibilitat econòmica: «¿Se puede o no producir en la finca el forraje —es decir, todo el que consume el ganado— en condiciones económicas?» Si la resposta és afirmativa, caldrà prendre model de La Ricarda; si és negativa, «nos encontramos en presencia de una vaquería mas» i el que caldrà serà intentar comprar pinso barat i cercar una clientela disposada a pagar el luxe d'una llet produïda en condicions immillorables. Però, fins i tot en el cas de l'autoabastiment de farratge, Zulueta proposa racionalitzar l'alimentació al màxim, donant a les vaques únicament l'aliment necessari, perquè, segons ell, la majoria de les vaques de La Ricarda estan massa grosses. Finalment, l'agrarista es fa creus del mal estat dels camins dèltics, que exigeix que els carros —encara que no vagin gaire carregats— hagin de ser arrossegats per tres mules grans, i es pregunta: «¿No sería más práctico gastar en reparación de caminos lo que se aventura y se malgasta en animales de tiro? ¿No valdría más consumir en organizaciones de sindicatos y en gestiones cerca de los poderes públicos el tiempo, la paciencia y la energía que se emplean en empujar los vehículos que se atascan?».

Però, a més d'aquesta gran explotació, creada per en Manuel Bertrand i Sales i continuada pel seu fill Eusebi Bertrand i Serra, i les de l'indià Jaume Casanovas, al Prat de Llobregat hi havia més explotacions ramaderes dedicades a la producció lletera. El 1917 es calculava que hi havia unes 1.500 vaques de llet que es munyien per abastir de llet fresca la ciutat, la majoria holandeses i suïsses, que produïen més de 3.500.000 litres.

28. La colònia Casanovas era la finca més occidental i estava al costat de terres propietat d'en Ferran Puig; aquestes eren veïnes de la propietat de la família Bertrand i Serra. Totes tres eren vora mar, l'una al costat de l'altra, ocupant la major part de les marines pratènques.

29. JCA, *Estudio de la ganadería en España*, 1917, p. 183.

30. J. Zulueta, «La Ricarda». Article que es publicà a la revista *Mercurio* i que amb motiu de la mort de Manuel Bertrand es tornà a publicar a *El cultivador moderno*, núm. 33, Barcelona, gener 1912, p. 7-11.

Els farratges i les pastures de la comarca no eren suficients per alimentar aquest nombre tan gran de bestiar i calia importar alfals de l'Urgell, l'Empordà i l'Aragó.³¹

A les dues ribes i, en general, a tot el Baix Llobregat, no hem localitzat grans explotacions ramaderes com les dèltiques.

Proliferaren arreu petites vaqueries que es convertiren en un complement de l'economia pagesa. Una família que tenia una vaqueria de tres o quatre vaques comptava amb uns ingressos complementaris que l'ajudaven a sobreviure.

La presència i la difusió de vaqueries familiars fou més intensa als pobles més propers a la ciutat, com l'Hospitalet i Cornellà, però també Sant Boi, Viladecans, Gavà, Sant Feliu o Molins de Rei participaren d'aquesta producció de llet per a la ciutat. El que era específic d'aquests petits ramaders del Baix Llobregat era que, en la majoria dels casos, al mateix temps eren també pagesos, tret que els diferenciava dels vaquers dels barris de Barcelona.

La creació d'una Federació de Societats Patronals Vaqueres a Sant Feliu de Llobregat l'any 1929 respon a l'existència d'aquestes petites vaqueries familiars, que tenien tres o quatre vaques i rarament sobrepassaven les deu. Els estatuts d'aquesta federació, que acollia vaquers de Sant Feliu i les rodalies amb la finalitat de crear un comitè paritari interlocal independent del de Barcelona, regulaven les relacions entre patrons i obrers vaquers no barcelonins i preveïen socis de dues categories: els que tenien menys de deu vaques, que pagaven deu pessetes d'entrada, i els que en tenien més, que en pagaven vint. A més, tots estaven obligats a pagar deu pessetes per vaca i any.

Sabem que a Sant Feliu durant la Segona República un 5% dels pagesos eren també vaquers, cosa que ens ratifica el caràcter de petites explotacions familiars que tenien les vaqueries i les diferencia de les explotacions barcelonines, exclusivament ramaderes. Aquest fet feia que, enmig dels fruiterers regulars, de tant en tant hi haguessin camps les voreres dels quals estaven ocupades per fruïters, rodejant un camp de farratge.³²

Les mitjanes de producció lletera eren bastant baixes a la província de Barcelona, malgrat que les vaques de Santander van ser substituïdes per vaques suïsses i holandeses, més productores.³³ A les vaqueries properes a Barcelona, el 1891 es

31. JCA, *Estudio...*, 1917, p. 185.

32. Per a la fundació de la Federació de Societats Patronals Vaqueres, AHCSFLL, Estatuts de la Federación de Sociedades Patronales Vaqueras, 1929, Sant Feliu de Llobregat. La informació del 5 % de vaquers és de J. Llovet Mont-ros i J. M. Riu Vulart, «El conreu de la terra com a ocupació secundària dels no-agricultors», a *Arxius*, Barcelona, 1936, p. 62: «En alguns casos d'empreses orientades cap a la producció de llet (un 5% com a màxim) els fruïters són a les vores del camp, i llavors a dintre ho conreen tot de farratges per al bestiar.»

33. L'*Avance...* de la JCA de 1891 cita les vaques de Santander com a productores a la província de Barcelona, però no es mencionen als informes posteriors de 1905, 1917 i 1933 de la JCA del Ministeri d'Agricultura.

considerava que una vaca suïssa produïa quinze litres de llet diaris durant vuit mesos o bé tretze litres durant dotze mesos, mitjana de producció que per l'època era bastant elevada.³⁴ El 1917 la mitjana de producció havia baixat: al Prat oscil·lava entre 6,48 litres i 9,72.³⁵ Aquest rendiment, tot i estar molt lluny dels que s'obtenien als grans centres productors europeus, era més elevat que la mitjana provincial de producció de llet per vaca de l'any 1933, que era de 4,5 litres.³⁶ Mentrestant, a Holanda i Suïssa s'obtenien rendiments de 30 litres diaris per vaca, en les espècies més seleccionades, i eren generals arreu d'Europa rendiments de més de 10 litres diaris per animal.

Aquestes dades ens fan pensar que, malgrat que l'augment de bestiar vacum productor de llet es pot considerar com un signe de creixement ramader, a la província de Barcelona i en general a la ramaderia catalana productora de llet no havia existit un esforç constant per millorar el bestiar productor de llet, procés que a Europa ja s'havia realitzat. Cal recordar que a les zones més urbanitzades, i la província de Barcelona n'és una bona mostra, la mitjana de producció lletera es desdibuixava, pel fet que en el cens de vacum s'incloïen animals destinats exclusivament a la reproducció de carn, i que els rendiments mitjans eren més baixos que els reals. Ens ho confirmen les dades de producció de dos pobles que s'aparten d'aquesta tendència, cosa que indica que a les zones especialitzades en la producció de llet per al consum fresc s'havia fet un esforç per millorar els animals productors, esforç que no va incidir en les mitjanes provincials tan baixes de 1933.

L'any 1924 a Molins de Rei hi havia cent vaques, preferentment holandeses i suïsses, comprades a la zona de cria del Montseny, seixanta-cinc de les quals havien parit durant l'any.³⁷ Es calculava que produïen llet durant dotze mesos, amb una producció anual de 3.600 litres per vaca, cosa que donava una producció mitjana diària d'entre 10 i 12 litres. No hi havia explotació industrial de la llet, ni se'n gastava massa per a la cria; la major part era venuda directament al consumidor, cosa que feia que els preus resultessin remuneradors (0,70 pessetes per litre). La producció de llet de cabra era també important: a les dues-centes cabres existents, de raça del país i murcianes, se'ls calculava un període de producció de set mesos, a dos litres diaris, cosa que significava una producció anual de 42.000 litres. La llet de cabra, que, com la de vaca, es venia directament al consumidor, a vegades munyint-la

34. JCA, 1891, p. 320 i 321.

35. Hem calculat aquest rendiment a partir de les dades de la JCA de 1917, p. 185. El més baix és el resultat de considerar la producció lletera continuada durant tot l'any; el més alt, de considerar-la únicament durant vuit mesos. Pensem, però, que en ambdós casos els rendiments reals eren més alts, perquè hem dividit pel total de vaques –1.500– i de ben segur que algunes no produïen.

36. JCA, 1933, p. 59.

37. AHM-MR, Lligall Ramaderia, Servicio Agronómico Nacional, partit judicial de Sant Feliu de Llobregat, terme municipal de Molins de Rei, 1924, estats 1, 2, 4 i 5.

davant d'aquest, era més cotitzada i es pagava a 0,8 pessetes el litre. Globalment, doncs, el 1924 Molins de Rei produïa a l'any 402.000 litres de llet, molta més de la que en aquells moments podia consumir la seva població; per tant, una bona part d'aquesta producció anava directament al consum barceloní.

Cinc anys més tard, el 1929, els rendiments de producció lletera de Sant Feliu de Llobregat eren molt més elevats. Un centenar de vaques produïen anualment 800.000 litres i 256 cabres, uns 200.000 litres més.³⁸ Aquestes dades indiquen que la producció de llet, en l'interval de 1924 a 1929, en aquesta zona productora especialitzada s'havia duplicat en pocs anys. Una vaca assolí la mitjana de 20 litres al dia, com un bon animal seleccionat d'Holanda o Suïssa, i una cabra arribava a produir 3,72 litres per dia, quantitat francament notable.

A la ciutat de Barcelona la carn de vacum era molt apreciada. Això féu que també s'incrementés el nombre de vacum per a carn en les petites explotacions; per exemple, el 1929 a Sant Feliu, a més de 100 vaques lleteres, es declaraven 58 caps de vacum, la majoria vedells per a carn.

Les ovelles i les cabres tenien una doble utilitat: eren productores de llet i de carn alhora. Ja hem ressaltat la importància dels petits ramats de cabrum en aquests pobles propers a Barcelona. La producció lletera s'anà centrant sobretot en les cabres murcianes, que eren les més productores. El 1852 a Sant Feliu de Llobregat un ramat de cent cabres produïa 1.300 porrons.³⁹ A la província de Barcelona el 1891 es calculava un rendiment per animal de dos litres diaris, però ja hem vist que a Sant Feliu de Llobregat, el 1929 els rendiments havien augmentat: 3,72 litres per cabra i dia.

El porcí va adquirir importància les primeres dècades del segle com a bestiar d'engreix per produir carn a les zones properes a Barcelona; n'hi havia a totes les cases de pagès. Barcelona consumia més carn de porc que altres ciutats, com per exemple Madrid, on el porcí era la carn que es consumia en tercer lloc, darrere el vacum i l'oví. En canvi, a Barcelona el porcí ocupava el segon lloc darrere del vacum.⁴⁰ Els porcs s'alimentaven de carbasses, remolatxa, farina d'ordi, blat de moro i, a l'estiu, faves, encara que en poca quantitat. El porc era l'únic animal del qual es feia reproducció al Baix Llobregat, per a la qual cosa s'havia seleccionat una raça barreja de mallorquí i francès.⁴¹

38. AHC-SFLL, lligall Ramaderia, Servicio Agronómico Nacional, estadística agrícola, Barcelona, «Full resum del nombre d'animals que en el terme municipal de Sant Feliu de Llobregat...», 15 de juny de 1929.

39. AHC-SFLL, cartilla avaluatòria de 1852. Si tenim present que un porró equival quasi a un litre (0,94 litres), la producció seria de 1.222 litres, xifra que dona un rendiment per cabra molt baix, per la qual cosa podem pensar que no corresponia a la realitat.

40. GEHR, a «Contribución al análisis histórico de la ganadería española», 1865-1929, dins *Historia agraria de la España contemporánea*, vol. 2, p. 253.

41. ASASB. Resposta núm. 17, 1913, Institut Agricole Internationale.

L'aviram i, en general, els animals de corral adquiriren també importància com a productors de carn. S'alimentaven de blat de moro, verdura i deixes de blat. Totes les masies i cases de camp tenien un galliner, però al Baix Llobregat, on la població dispersa era poc important, sobretot a les dues ribes, les cases agrupades dels pobles tenien de vuit a deu gallines com a mínim. L'única raça pròpia de la comarca eren les gallines del Prat, rosses, grosses i molt ponedores. Les granges d'aviram començaven a existir, però eren escasses.

El 1905 es calculava que el nombre de gallines reproductores era d'1.465.200 per a tota la província i que ponien un mitjana de 90 ous. Malgrat tot, aquell any s'hagueren d'importar 533.725 quilos de carn d'aus de corral, cosa que denota que el seu consum anava creixent i que la producció dels pobles propers a la ciutat era insuficient. A Sant Feliu, el 1929, les aus de corral eren més nombroses que el 1937, fet fàcilment explicable per la conjuntura de guerra que vivia el país aquell darrer any.⁴²

QUADRE 9. *Aus de corral. Sant Feliu de Llobregat, 1929-1937*

	<i>galls</i>	<i>gallines</i>	<i>pollastres</i>	<i>capons</i>	<i>gall dindi</i>	<i>polla d'india</i>
1929	300	5000	300	64	12	1
1937	50	350	25	5		

La preponderància de la gallina per sobre de les altres aus de corral està fora de dubte. Sabem també que era habitual la cria de conills, però no en tenim dades quantitatives. A Sant Feliu de Llobregat, en una casa de pagès dels anys trenta tenien com a terme mitjà tres o quatre vedells d'engreix, sis o vuit porcs d'engreix, vint-i-cinc o trenta gallines i conills i, en algunes cases, tres o quatre vaques lleteres,⁴³ i tot això sense comptar els animals existents a les cases de pagesos pobres del casc urbà.

Valgui aquesta petita descripció per concloure una visió de les explotacions ramaderes, majoritàriament incloses dins la vida pagesa familiar i, només en comptats casos, en grans explotacions especialitzades.

42. AHC-SFLL, Estadística Agrícola del Servicio Agronómico Nacional. Les dades d'ambdós anys són extretes del full resum del terme municipal de Sant Feliu de Llobregat.

43. J. Llover Mont-ros i J. M. Riu Vulart, «El conreu...», a *Arxius*, 1936, p. 67. En aquest article es diu que en tot el terme de Sant Feliu hi havia de 80 a 90 vaques lleteres, i segons les dades estadístiques de 1937 n'hi havia 117, inclosos els bous de treball. Pensem, per tant, que les dades de l'article estaven bastant ajustades a la realitat.

Conclusions

La ramaderia del Baix Llobregat visqué intensos canvis i transformacions des de finals del segle XVIII fins a la dècada dels anys trenta del segle XX. Un tret característic i persistent fou la seva migradesa, ja que a causa de la sobreexplotació del sòl la comarca no disposava de pastures, excepte la zona dèltica. Per tant, el creixement ramader, pel que fa a espècies productores de carn o llet, fou més intens en aquesta zona. El poc desenvolupament de la ramaderia féu que l'agricultura del Baix Llobregat, per adobar els seus sòls, es tornés dependent dels fems i les latrines de la ciutat.

Els processos de canvi observats en l'agricultura del Baix Llobregat durant el període analitzat, sintetitzats cronològicament i situats territorialment, són els següents:

Pel que fa al *bestiar de treball*, constatem dues tendències:

1) Des de finals del segle XVIII fins a mitjan segle XIX la mula va desplaçar lentament el bou, sobretot a la riba esquerra. El bou va perviure a la zona dèltica, però perdé importància.

2) Durant les primeres dècades del segle XX el cavall va substituir progressivament la mula, més aviat i més intensament a les dues ribes, però el procés fou general i paral·lel a la tendència que s'imposà a les comarques barcelonines d'agricultura intensiva, com el Maresme i el Vallès.

Pel que fa al *bestiar de renda*, productor de carn i llet, a partir de mitjan segle XIX l'evolució es pot sintetitzar de la manera següent:

1) Hi hagué un procés de creixement de productors de carn de porcí, de vedells, d'aus de corral i de conills, procés encara poc conegut quantitativament i que, pel que sembla, no afectà l'oví. Aquest creixement fou notablement dispers i inserit, en bona part, dins la petita explotació familiar, cosa que ajudà, sens dubte, a superar la crisi finisecular a la petita propietat veïna. Només va existir concentració de bestiar productor de carn a les grans explotacions ramaderes dèltiques.

2) L'especialització en bestiar productor de llet fresca que es comercialitzava directament a Barcelona adoptà tres formes:

- petites explotacions ramaderes familiars que tenien petits ramats de cabres murcianes de vuit a deu caps;
- petites explotacions ramaderes familiars que explotaven tres o quatre vaques lleteres, holandeses o suïsses, que rarament arribaven a deu;
- grans explotacions ramaderes que combinaven l'engreix i la producció de llet, que exigien una forta inversió inicial i que produïen a gran escala per al consum barceloní, ubicades exclusivament a la zona dèltica.

En general, podem defensar la hipòtesi que, excepte algunes grans explotacions ramaderes del delta, el creixement de la ramaderia fou poc concentrat, petit i protagonitzat, en bona part, per petites explotacions familiars.